

Тетяна САЄНКО

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри екології,
Національний авіаційний університет
<https://orcid.org/0000-0001-5326-9247>

Тамара ДУДАР

доктор технічних наук, професор,
завідувачка кафедри екології,
Національний авіаційний університет
<https://orcid.org/0000-0003-3114-9732>

Ключові слова: екологічна етика, природовідповідна етика, ноосферна парадигма освіти, ноосферогенез, сталий розвиток.

Більш ніж 16-місячний спротив України російській агресії привів до відзначення 300-річного ювілею філософа, поета, мислителя, автора оригінальних етичних поглядів Григорія Савича Сковороди. Характерною особливістю його світогляду був ґрунт реального життя тогочасної української дійсності. Сковорода став воістину народним філософом. У своїх творах він робив наголос на суспільно-політичних, державних, педагогічних, етичних питаннях. Твори Сковороди вважаються науковим та літературним доробком з потужним синергетичним ефектом, який ще очікує завзятих дослідників.

Завданнями дослідження є обґрунтування потреби ноосферного наукового світогляду викла-

УДК 378.14: 504 (043)
DOI 10.32782/UDU-VOU.2023.2(89).12

ЕКОЛОГІЧНА (ПРИРОДО- ВІДПОВІДНА) ЕТИКА Г.С. СКОВОРОДИ

© Саєнко Т., Дудар Т., 2023

дачів і студентів та визначення шляхів його подальшого удосконалення в умовах цифровізації освітнього процесу й дистанційного навчання. Практична цінність роботи полягає у можливості застосування отриманих авторами результатів щодо: моделювання екологічної підготовки фахівців у вітчизняній системі вищої освіти; розробки навчальних планів, програм, навчальних і методичних посібників для поширення знань про цілісність світу, екологічну етику, мислення, світогляд, свідомість, культуру загалом; необхідності розбудови природоузгодженого, екологічно безпечного, гармонійного, сталого суспільства. Розвиток ноосферного світогляду сприяє ідеї глобалізації освіти, процесу взаємодії національних систем навчання, універсалізації стандартів, характеристик і параметрів глобальної системи освіти.

Постановка проблеми та її актуальність. Достеменно відомо, що Григорій Савич Сковорода мав глибокі енциклопедичні знання, володів багатьма старими і новими мовами, читав у оригіналі

Сократа, Платона, Арістотеля, Декарта, Спінозу, популяризував нові для свого часу наукові погляди на природу. Він пропагував дух просвітництва, мав світлу віру у силу людського розуму, перемогу правди та справедливості.

Філософії Сковороди притаманна національна культурна традиція з її самодостатністю, делікатністю, відчуттям великої гідності, релігійності, схильністю до містицизму. Психіці українців взагалі притаманне поклоніння природі, яку вони сприймали як вияв Вищих сил. За вченням Сковороди, світоглядною основою українського романтизму стала «філософія серця», що відтворила духовно-культурну традицію в етичній, релігійній, естетичній інтерпретації. Найважливішим її проявом став морально-практичний аспект, який полягав у обґрунтуванні моралі та поширенні її як словом, так і ділом.

Філософ писав, що головна мета життя людини, її справ, є дух думки і серця, любовмудріє, тобто філософія спрямовує усі сили, щоби дати життя нашому духу, благородство серцю, ясність думкам як основі всього. Бути філософом для Сковороди означало розуміти нікчемність земних благ і заміна їх вічним, невмирущим, напоєним нескінченними знаннями, істинною правдою розумом.

Та більш ніж через 200 років після смерті Сковороди ми, на жаль, можемо «похвалитись» глобальною екологічною кризою: тотальним забрудненням планети, нестримним використанням її ресурсів, егоїстичним збагаченням незначної частки «еліти», що є результатом і наслідком моральної, світоглядної, культурної деградації суспільства, де освіта втратила визначальну роль у подоланні вказаних вище причин [5, с. 34]. Тому є нагальна потреба у спрямуванні до екологічного й ноосферного майбутнього з відповідною екологічною етикою, сквородинським, вважає ноосферним, мисленням та свідомістю.

Ноосферною, тобто енергоінформаційною, є кожна екосистема, біосфера, планета, людина, кожний об'єкт – сим-

біоз речовинний, енергетичний, інформаційний. Останні два складники являють глибинний, квантовий аспект небуття, або перехід до невидимого світу, що становить, на думку дослідників, основну частину Всесвіту [2, т. 2]. У всі віки людина не полишала спроб формування гуманістичного світогляду, де відбивалось її сакральне ставлення до природи, духовних цінностей, діяльності, всього світу загалом [3, с. 5]. Цю ідею сповідував і Сковорода, яку намагався стверджувати й довів цілим своїм життям [1, с. 220].

Метою нашого дослідження є адаптація філософії та науково-літературного надбання Г.С. Сковороди до нинішніх умов психолого-педагогічних засад екологічної освіти, етики, культури та переходу до ноосферної системи освіти і виховання, що ґрунтуються на нових наукових досягненнях, теоріях, фактах.

Серед **методів дослідження** переважно використовувались: теоретико-логічний, історико-методологічний аналіз положень і концепцій ноосферного вчення, синтез філософської, наукової, психолого-педагогічної та соціологічної літератури. **Практична цінність** представленого дослідження полягає у можливості використання отриманих авторами узагальнень щодо: моделювання екологічної освіти у вітчизняній вищій школі; практичного застосування досвіду професорсько-викладацького колективу кафедри екології НАУ у сучасних умовах; розробки навчальних планів, програм, посібників для поширення знань про цілісність світу, ноосферну та сквородинську етику, мислення, світогляд, свідомість, загалом культуру для розбудови сталого, збалансованого, екологічно безпечного, природоузгодженого, гармонійного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світоглядна революція підтвердила прогнози В.І. Вернадського, який вважав, що еволюція біосфери йде у напрямі свідомості, тобто сфери розуму, де розумна діяльність людини, її творчість будуть основними чинниками і змістом

життя, а нематеріальна думка матеріально перетворить планету [4, с. 15]. Ноосферний підхід стає основою розвитку освітньо-інформаційного середовища (ОІС), цінність якого полягає у тому, щоб інтегрувати навчальний матеріал з різних дисциплін з метою поступового і цілісного формування світогляду особистості через наукове, філософське, етичне пізнання законів Всесвіту [6, с. 125].

Система освіти творить людину майбутнього, яка усвідомлює своє місце та роль у навколишньому середовищі та потужні особисті можливості, а також розуміє причини екологічних, економічних і моральних криз – вони є наслідком нерозумного використання людьми природи, незнання власного потенціалу [6, с. 123]. Вирішення питань виховання, що ставлять за мету професійне розуміння могутніх і вічних законів природи, формування у студентів високої екологічної культури, з обмеженими, раціональними потребами, екологічною поведінкою, способами діяльності, мисленням, свідомістю, світоглядом, розглядається як нагальна й дуже важлива потреба подальшого розвитку цивілізації загалом [5, с. 33].

Екологічна освіта робить вагомий внесок у розвиток нового стилю мислення – планетарного [2, т. 1]. Вона охоплює питання Всесвіту, що впливають на всі країни: проблеми зв'язку, космічного сміття, впливу сонячної радіації на магнітосферу Землі, атмосферу та біосферу; моделювання можливої фізичної картини світу після катастроф; глобальні екологічні проблеми, пов'язані із забрудненням Світового океану, атмосфери, літосфери тощо. Народжується і розвивається розуміння глобальної екологічної безпеки – новий напрям науки, здатний формувати сьогодишню конструктивну політичну діяльність [2, т. 1].

Дослідник спадщини Сковороди Володимир Стадниченко [8] писав, що кожна творчість розвивається на ґрунті національної культури і виявляє характерні риси національної психології. Чимало

дослідників творчості Сковороди порівнюють його з давньогрецьким філософом Сократом за характеристиками їхнього життя, оскільки вони були «мандрівниками філософами, які зневажали матеріальний добробут, учили розуму простих людей, виховували дітей і молодь на високих принципах честі і моралі». Вони були народними філософами, мислителями повсякденного життя, їхня філософія ґрунтувалась на власних переживаннях, а місцем їхньої діяльності були країна та мандри по ній. Ще одна спільна риса обох мислителів простежується у етичному напрямі діяльності. Основні праці Сковороди: «Нарциз», «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті» вказують на фундаментальну основу його філософії – глибокий антропологізм і природну узгодженість. Серцевиною його творчої спадщини є «філософія серця» – основа фізичного та духовного життя людини, яка є ключем до вирішення всіх проблем, до пояснення загалом буття. На цьому ґрунті ідея Сковороди перекликається з ученням В.І. Вернадського про ноосферу та ноосферогенез [4, с. 115], де академік указує на перетворення людини на «потужну геологічну силу», що змінює планету і ближній Космос.

Макрокосм Сковороди являє собою природний світ видимих речей і явищ. Він є ніби тінню справжньої невидимої природи (природи). Під мікрокосмом Сковорода розумів конкретну людину, в якій є тілесне та духовне, тлінне та вічне, проте істина невидима, а тілесне є тінню усього невидимого. Сковорода вірив: те, що міститься у мікрокосмі, віддзеркалюється у макрокосмі і навпаки. Він розділяв людину на внутрішню (дійсну) і зовнішню, ставлячи у центр внутрішньої людини «чисте серце».

Мікрокосм, тобто людина, гармонійно взаємодіє з макрокосмом і відтворює у собі його характеристики, тобто є центром, де сходяться проблеми життя і пізнання. Сковорода підкреслював, що «все пізнання починається і закінчується самопізнанням». Тому самопізнання виступає

єдино можливим методом пізнання Всесвіту (аналогічні думки сповідувались на Сході здавна!). Справжньою людиною може стати лише тоді, коли буде пов'язана зі своїм внутрішнім світом, основою якого є Бог. За своїм серцем людина подібна Богові і, пізнаючи себе, вона пізнає Бога. Самопізнання є основою для розкриття всіх таємниць світу і сил людини. Головним інструментом усього пізнання є серце – критерій і основа пізнання буття. Але пізнання та самопізнання не є самоціллю, бо насамперед має морально-практичне значення. Сутність людини знаходиться у серці та волі, тому Скворода критично ставився до абсолютного знання, яке не має значення для духовного життя. **Будь-яке наукове знання має бути націленим на досягнення людиною щастя.**

Виклад основного матеріалу. Скворода виділяв три ступеня пізнання: перший – самоусвідомлення та самоідентифікація людини самої себе у світі; другий – пізнання себе як суспільної істоти; третій – пізнання себе як буття, що створене і протікає за образом і подобою Божою, що надає людині розуміння загального у співвідношенні з усім буттям, де розкривається проекція макрокосму в людині. На цьому етапі людина звільняється від ознак зовнішнього світу і набуває ознак духовності. Але під цим не розуміється, що індивідуальність зникає, навпаки, людина реалізує свої внутрішні потенції, набуває морального удосконалення.

Тобто світорозуміння Сквороди складається з двох принципів або натур: видимої та невидимої. Видима натура – це матерія, сама плоть, яка має перехідний характер і перебуває у процесі зміни і не являє ніякої цінності. Повною протилежністю матерії виступає невидима натура – «дух, думка, краса». Серце, як першооснова життя людини, належить до невидимої природи, яка одночасно перебуває у взаємозв'язку з видимою, формуючи діалектичне буття. Кожна річ у світі складається із двох частин: видимої і невидимої. «Видима є твар, а невидима – Бог», – говорив Скворода.

Таким чином, Бог, як первісний елемент, правдива сутність, існує в усіх речах однаковою мірою, але у різних формах, оскільки саме Бог є початком і кінцем усього, **він є вічністю, правдою, природою і любов'ю.** Кожна людина приходить у світ без невидимого духу, а протягом життя повинна його створити і це стане для неї **другим народженням – духовним.**

Розглядаючи його поняття «серце», ми виділяємо матеріальне і духовне начало, підкреслюючи, що тільки внутрішнє, моральне удосконалення приведе людину до щастя, яке не залежить від посади, науки чи багатства. Бути щасливим – це пізнавати себе, свою природу. Щастя міститься у самій людині і, осягаючи його, знаходимо рівновагу та спокій. **Щастя – лише відчуття, якщо йти шляхом любові та віри, бо віра починається там, де закінчується розум. Люди, які стали на шлях видимого, легкого щастя та задовольняються розкішшю, почестями, фізичними зовнішніми атрибутами земного існування, приречені бути нещасливими.**

Тому людське життя – неперервний процес самопізнання. «Філософія щастя» Сквороди тісно пов'язана з ідеєю «сродної праці», бо праця є не лише засобом до існування, а насамперед покликана реалізувати природні здібності людини, тобто є невід'ємною частиною її природи. Праця повинна приносити радість, натхнення, наснагу, тобто **саме життя полягає у праці, а щастя людини – у праці за покликанням.** Щоб бути щасливим і мати чисте серце, треба уникати захоплення матеріальним. Нереалізованість природних задатків стає джерелом невдач, страждань, навіть суспільної шкоди.

Через «сродну працю» людина реалізує душевний творчий потенціал. У творі «Розмова дружня про душевний світ» філософ зазначає, що людині не вистачає найголовнішої науки – **науки про саму людину та шляхи досягнення нею щастя.** У своїх працях Скворода давав практичні поради, як досягти щастя, яке він ба-

чив у цілковитій свободі. Він вважав, що **воля дана кожній людині як незаперечне природне право**. Але суспільства намагались і намагаються обмежувати людину у вольній діяльності та у волевиявленні власної думки. **Тільки знання, духовний та культурний розвиток зробить людину сильною, щасливою, самодостатньою індивідуальністю**. **Говорячи про свободу, Сковорода вважав українців взірцем боротьби за національну незалежність, що яскраво підтверджує і нинішній час**.

Сковорода закликав людей до гармонії, доброти, поваги один до одного [7]: **«Тільки ті, хто мають совість, як чистий криштал» мають шанс бути дійсно щасливими**.

Працю Сковороди, яка на сучасній українській мові звучить як «Вступ до християнської етики», можна назвати коротенькою прелюдією до всієї творчості філософа: світ спить глибоким, непробудним сном, а наставники пасуть воїна Божого (людину), й не пробуджують його, а ще й заколисують. Духовний стан XVIII ст. можна характеризувати як справді глибокий сон світогляду бездушної людини. Своє завдання філософ убачав у духовному пробудженні народу та здійснює свій обов'язок цілим життям, своєю унікальною творчістю – натхненням, полум'ямим заклик до пробудження: «Не прoderеш очей доги, поки тіло і кров будуть панувати над твоїм серцем».

Творчість Сковороди – це сміливе об'явлення божественності людини, яку він проголосить у першій праці «Нарциз» (за його виразом «первородним сином» серед своїх дітей-творів). Критики не знали, як визначити творчість філософа: одні твердили, що він подав тільки систему етики, інші відзначали, що його творчість більше релігія, ніж філософія, а другі вказували на історичність філософії і літератури. Тобто постає Сковорода височіла над схоластикою вчених з вузькими мірками щодо океану творчості народного філософа-мислителя. Однозначно у його творчості є глибока природна етика, бо за пробудженням неод-

мінно йдуть важливі висновки, суспільні правди, а твори поета переповнені метафізикою, оскільки пробуджений бачить справжню дійсність, яку звичайна людина не помічає. Без сумніву, присутня у його працях віра і релігія, бо часто йдеться про Бога, божественність людини, і однозначно маємо саму філософію з її поняттями, поглядами на світ та людину [9, с. 56].

Творчість Сковороди – чисте натхнення, музика образів, почуттів значної краси і сили, через що його твори належать до історії літератури у західноєвропейському значенні цього слова. Усе життя філософа, як і творчість, це учення про визволення, воскресіння, велику перемену або преображення. Система його вчення – синтез етики, педагогіки, філософії, метафізики, віри, релігії, поезії і есхатології. Вона надто неповторна, рідкісна і невловима, щоб потрапити у спрощені класифікації теоретиків. Твори Сковороди порівнюють з діалогами Платона, роботами Шопенгауера і Ніцше, у Індії їх би назвали Упанішадами. Філософія Сковороди, як прояв світогляду і світовідчуття, гармонійно поєднує науку, поезію, віру, релігію, тобто усе найвище і найкраще на землі і в людині. За визначенням професора В. Шаяна [9]: «Сковорода є національним філософом, який визначив і висловив глибокі духовні цінності українського народу».

У творі «Нарциз» він пише: «Правдивий чоловік і Бог – це те саме». «Якщо загірлося твоє серце, ти повинен у навчанні роздувати вічно живу іскру воскресіння». «Загірте серце – це огненний язик Святого Духа, що оспівує на небі і на землі чудо воскресіння». Порівняймо з вогнем, яким «горів» сам Т.Г. Шевченко:

Раз добром нагріте серце
Ввік не прохолоне.

Далі Сковорода наголошує: «Віруймо, що Бог є в людськiм тілі... вічний у тлінні, один в кожному із нас і цілий в кожному...». Твір «Нарциз» – прекрасне українське бароко: слово автора вібрує живим переживанням, сповнене гарячого бажання

поділитись з братами віднайденою правдою, що потрясла філософа. Це усвідомлення божественності людини, яке підносить твір на рівень світової ідеї та літератури.

Наступне дітище «Асхань» Сковорода називав «своєю донькою», бо коли чоловік воскрешає у серці Бога, добуває зі своєї сутності свою божественність, земні закони і обряди стають зайвими. Але релігійний світогляд Сковорода ще знаходиться у зоні Біблії і лише на висоті твору «Зміїний Потоп» відбувається вихід автора із завороженого кола цієї книги, бо все у світі є подвійним: зовнішнє і внутрішнє, тілесне і духовне, тлінне і вічне. Тут Сковорода дійшов висновку, що шлях пізнання духовного чоловіка і Бога веде через самопізнання: «Ніяким чином не можна пізнати Господа, не пізнавши самого себе. Шлях самопізнання – це єдиний шлях спасіння. Світло бачимо тоді, коли світло є в очах твоїх». Сковорода сміливо проголошує положення, протилежне біблійному тексту, що людське серце є найбільш зрадливим і злочинним. Він стверджує: Серце є Богом і воно пізнає Бога. Світ мистики – це інший вимір і кожна подія має глибокий зміст і приховану мудрість. Філософ вкладає свій символічний зміст, світогляд, свою віру у біблійний зміст і розкриває цей механізм: «Жуй, переживуй, поки вийде на твоє». Так з'являється назва трактату «Асхань»: той, хто здобуде високе положення писемності (город, укріплене місто), отримає Красу за жінку (Асхань, донька Халева) як нагороду за свою хоробрість.

Духовний апогей Сковорода – це трактат «Зміїний Потоп», написаний під кінець його життя і підписаний: «Пустинник Гр. Сковорода» – для підкреслення повного визволення від усіх земних пут. У цьому одухотвореному творі Сковорода підсумовує міркування про Біблію: це потоп Змія, що заливає усю землю, і тільки небагато людей врятовуються від нього. Але філософ указує шлях спасіння: «Підійми твоє серце до вічного... Змії тільки тоді шкідливий, коли по землі повзає. Тому що зло і добро нерозривно у Бозі поєднані, тоді і в Біблії можемо побачити аспект Божий, але коли

у власному серці знайдемо силу божественної віри». «Все тлінь і брехня, крім однієї вічності», – так Сковорода у благородний спосіб знаходить виправдання для божественного авторитету. Героїчна велич філософа ще буде оцінена у далекій перспективі після фундаментальних досліджень.

Дискусія. Про єдність і тотожність індивідуальної душі та Бога відомо ще з древніх індійських Упанішад. Сковорода пережив це просвітлення святості, усвідомив божественну сутність людини, що проявилась, за словами його друга і учня М. Ковалинського, у висловах філософа у дружніх особистих розмовах: «Раніш я був рабом Бога, а тепер став його другом (сином)...». Символічно-містичний метод інтерпретації Біблії існував до Сковорода і у період його життя, а порівняльне вивчення у цьому напрямі було зроблено у праці професора Д. Чижевського «Філософія Г.С. Сковорода», видану у Варшаві в 1934 р. У «Асхані» відбувся процес дематеріалізації біблійного змісту, за словами філософа, відірвання Змія від Землі. Ніби через серце автора Бог промовляє: «Скільки віків мудруете у церемоніях і який плід з цього, крім розколів, забобон і лицемірства. Бездільники прикрились цим листком у наготі своїй. Заснували на цій тіні блаженство своє... Звідси непримириме ворогування сусідніх земель, ненависть народів і кровопролиття... Прийміться за любов і правду».

Справді, цілими століттями велась криваві війни, що створювали матеріальну і моральну руїну, жахливі спустошення. Вони тривають і до дня сьогоднішнього у XXI ст. Треба було такого українського пророка, щоб кинув правду у вічі з XVIII ст.: «Пустота і мерзотність! Сваритесь через брехню і невігластво!». «Пізнай Бога у собі і пізнай свою божественність» – має стати основою розуміння релігії та світосприйняття. Гріх – це відсутність розвитку, невідповідність власному земному призначенню, нечесність з найглибшою своєю природою, із божественним началом власного духа. Тобто земне наше щастя залежить від ступеня самопізнання нашої природовідповідності (екологічності).

Трактат філософа «Азбука світу» містить основи його етики і соціології: щастя людини у соціологічному розумінні проявляється у задоволенні роботою, званням, до яких особистість має поклики у глибині душі. Погоня за грішми і чинами – це характерний знак, що людина непридатна до діла. Справу земного призначення треба виконувати без уваги на бідність, недооцінку оточення чи навіть смерть. Таку людину, незважаючи на труднощі, ніколи не покидає внутрішнє щастя і впевненість у божественному призначенні. Яскраві сьогочасні національні приклади поетів-дисидентів і правозахисників: В. Стуса, В. Марченка, В. Симоненка, С. Глузмана.

Етичну норму Сковорода можна сформулювати так: йти за голосом свого серця, бути у відповідності з природою, а значить, із силою свого морального призначення. Кожна людина талановита, наділена іскрою Божою, має власне божественне покликання. Бути щасливим – це пізнати свою природу і йти за її голосом, яка є таємною пружиною усіх наших дій: породжує талант, запалює до справи і робить працю солодкою. Принцип «сродної праці» (призначення) притаманний усій природі, бо «черепаша не буде літати як орел». Суспільні і особисті нещастя виникають від того, що людина береться не за своє діло. Філософ слушно зазначає: «Военну роту часто веде той, кому треба сидіти в оркестрі». «А коли вовк стає пастухом, медвідь монахом, а кінь – совітником – це вже не жарг, а біда».

Великі суспільні нещастя виникають із того, що люди обіймають посади і отримують звання у погоні за грішми, званнями, що ми спостерігаємо часто-густо й у наш час. В особистому плані виконання обов'язків не у відповідності до природного покликання призводять до неспокою, а у крайніх формах – до самогубства. «Краще бути природним котом, ніж левом із ослиною природою». Це вже наступний етичний принцип «нерівної рівності». За Сковородою: «Що може бути дурніше, як рівна рівність, яку дурні даремно намагаються завести на світі» є більш актуальною на-

віть через 200 років після смерті великого мислителя. «...Ранги може носити кожний, а діло може виконати тільки уроджений». І далі Сковорода наголошує: «Не бійся вмерти тілесно, бо будеш кожної хвилини терпіти смерть духовну». А для богословів Сковорода дає такі заповіді: «Не бійся! Бог твій – твоя сила... Це все (голод, холод, переслідування, зневага) зробить тебе більш гострим і крилатим. Прямування природи є джерельним потоком, який би-стріше рветься крізь перешкоди».

Тобто філософ – це природний благовісник, той, хто «звіщає добровість і покликає божественною силою духа», він свідомий того, що його правди будуть «азбукою світу» і основою українського світовідчуття і етики.

Висновки. Матеріалізм XIX і XX століть не сприяв ідеям Сковорода, але XXI ст. має нарешті пробудитись від сну і жахів-наслідків матеріалізації суспільств, підняти із забуття безсмертні діаманти його філософії, що світитимуть вічним блиском природної краси і світла.

Сковорода подає основні завдання учителя і лікаря: «Учитель і лікар не є учителем і лікарем, а тільки служителями природи єдиної, справжньої лікарки і учительки». Завдання педагогіки філософ бачить у розвитку вроджених здібностей, що бажають проявитись назовні, тому треба рости у дитині й молоді духовні цінності людини як основи характеру й подальшої творчості у суспільстві.

Історія світової педагогіки мало знає про Сковороду, бо українці полюбують учити цей предмет на засадах іноземних авторитетів: Ян Коменський, Руссо, Песталощі, Монтесорі тощо. Разом із тим праці Г.С. Сковорода нині пробивають дорогу насамперед літературними доробками, які стали істинно народними: «Всякому городу нрав і права...», «Ой ти, пташко жовтобоко», «Стоїть явір над водою», а М. Костомаров у журналі «Основа» писав, що «... не було української хати, де б не висів його портрет». Величезний вплив на творчість відчули І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Тичина, бо своїм життям

Сковорода стверджував ідеї, які пропагував. Навіть якби пропали його твори (а багато втрачено!), залишилось свідчення про його смерть, яке окреслило філософа ореолом духовної величі у пізнанні природи, душі людини та її божественної суті. Спокійна, передбачена смерть, погоджена і сповнена віри у подальше духовне життя, залишаться найвірнішим свідченням його науки про нескінченність знань про природу, а спроби матеріалістичної інтерпретації його світовідчуття являють дике невігластво.

Характерною особливістю його оригінального світогляду був ґрунт реального життя тогочасної української дійсності. Сковорода став воістину народним філософом. У своїх творах він робив наголос на суспільно-політичних, державних, педагогічних, етичних питаннях. Серцевиною

його творчої спадщини є «філософія серця» – основа фізичного та духовного життя людини, яка є ключем до вирішення усіх проблем, до пояснення загалом буття. На цьому ґрунті ідея Сковороди перекликається з ученням В.І. Вернадського про ноосферу та ноосферогенез, що змінює планету і ближній Космос. Твори Сковороди вважаються науковим та літературним доробком з потужним синергетичним ефектом, який ще очікує завзятих дослідників.

В історії України Сковорода підноситься могутнім титаном і пропагандистом науки, філософії щастя, Учителем Свободи духа, вільної праці, незламної національної волі та перейде у її вічність як Пророк незламного Героїзму українського народу і його Збройних сил у період чергової навали північного сусіда.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бакуменко, О.** (2022). Філософ щастя: серія «Життя Славетних». Київ : Дніпро. 234 с.
2. **Бугайов, О.П., Рудько, Г.І., Білявський, Г.О., Яцишин, А.В.** (2018). Екологічна безпека людини у Всесвіті: ресурсно-енергоінформаційний аспект: у 2 т. Київ; Чернівці : Букрек. Т. 1. 544 с.; Т. 2. 448 с.
3. **Булгакова, Н.Б., Рахманов, В.О.** (2022). Методика викладання у вищій школі. Київ : Тов. ЧП «Ком-Прінт». 230 с.
4. **Вернадський, В.І.** (1997). Наукова думка як планетарне явище. Київ : Наукова думка. 270 с.
5. **Саєнко, Т.В.** (2020.) Енергоінформаційний потенціал особистості у контексті ноосферогенезу. *Вища освіта України : теоретичний та науково-методичний часопис.* № 3 (78). С. 33–40.
6. **Саєнко, Т.В.** (2020). Ноосферний розвиток особистості в умовах перехідного періоду. *Вісник НАУ. Серія: Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць.* Київ : НАУ, Вип. 1 (16). С. 123–130.
7. **Сковорода, Г.С.** (2011). Сад Божественних пісень. Київ : Відкрита книга.
8. **Стадніченко, В.** (2012.) Садівник щастя: Сковорода як дзеркало України. Київ : Криниця. 496 с.
9. **Шаян, В.** (1984). Григорій Сковорода. Лицар святої борні. Hamilton, Canada: Ukrainian Native Faith Church. 109 с.

REFERENCES

1. **Bakumenko, O.** (2022). *Philosof schastia: seriya «Jittya Slavetnich»* [The Philosopher of Happiness: The Lives of the Glorious Series]. Kyiv: Dnipro, 234 p. [in Ukrainian].
2. **Bugayev, O.P., Rudko, G.I., Belyavsky, G.O. & Yatsishin, A.V.** (2018). *Ecologicheskaya bezopasnost cheloveka vo Vselennoy: Resursno-energoinformazionniy aspekt. V 2-ch tomach* [Human Ecological Safety in the Universe: Resource-Energy Aspect. In 2 volumes]. Kyiv-Chernivtsi: Bukrek [in Russian].
3. **Bulgakova, N.B., Rachmanov, V. O.** (2022). *Metodika vkladannya u vischyi shcholy* [Teaching methods in higher education]. Kyiv: Tov. CHP «Kom-Print», 230 p. [in Ukrainian].
4. **Vernadsky, V.I.** (1997). *Naukova dumka yak planetarne yavische* [Scientific thought as a planetary phenomenon]. Kyiv: Naukova dumka, 270 p. [in Ukrainian].
5. **Saienko, T.V.** (2020). *Energoinformaziyniy potencial osobistosti u contexti noosferogenezu* [Energy information potential of personality in the context of noospherogenesis]. *Vyshcha osvita Ukrainy [Higher education of Ukraine]*. No. 3, pp. 33–40. [https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.202.3\(78\).04](https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.202.3(78).04) [in Ukrainian].
6. **Saienko, T.V.** (2020). *Noospherniy rozvitok osobistosti v umovach perechidnogo periodu* [Noosphere development of personality in the transition period]. *Visnik NAU. Seriya: Pedagogika. Psichologiya: zb. nauk. pr.* Kyiv: NAU, Vip. 1 (16), pp. 123–130. <https://doi.org/10.18372/2411-264X.14688> [in Ukrainian].
7. **Skovoroda, G.S.** (2011). *Sad Bogestvennich piseny* [Garden of Divine Songs]. Kyiv: Vidkrita kniga [in Ukrainian].
8. **Stadnichenko, V.** (2002). *Sadivnik schastya: Skovoroda yak dzerkalo Ukraini* [Gardener of happiness: Skovoroda as a mirror of Ukraine]. Kyiv: Krinizia [in Ukrainian].
9. **Shayan, V.** (1984). *Grigoriy Skovoroda. Lizar svyatoi borni* [Gryhoriy Skovoroda. Knight of the Holy Barn]. Hamilton, Canada: Ukrainian Native Faith Church. 109 p. [in Ukrainian].